

भारताची सांस्कृतिक मुळं

प्रकरण

7

जे चोरता येत नाही; जे राज्यकर्त्यांना जप्त करता येत नाही; ... जे ओझे नसते कारण त्याचे वजनही नसते; जी वापरली जात असली तरी ती दिवसेंदिवस वाढत च जाते - ती सर्वात मोठी संपत्ती आहे, खऱ्या ज्ञानाची संपत्ती आहे."

— सुभाशित

— Subhāṣhita (Wise Saying)

एक ऋषी (हम्पी, कर्नाटक) | बुद्ध (भूतान) | महाविरा (बिहार चे)

मोठे
प्रश्न

1. वेद म्हणजे काय? त्यांचा संदेश काय आहे?
2. इ.स.पूर्व पहिल्या सहस्रकात भारतात कोणती नवी विचारसरणी उदयास आली? त्यांची मूळ तत्त्वे कोणती आहेत?
3. भारतीय संस्कृतीत लोक आणि आदिवासी परंपरेचे योगदान काय आहे?

0681CH07

अध्यात्मिक:

आत्म्याशी किंवा आत्म्याशी
संबंधित (संस्कृत आणि अनेक
भारतीय भाषांमध्ये आत्मा).
अध्यात्म म्हणजे आपल्या
सध्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या
पलीकडे सखोल किंवा उच्च
परिमाणाचा शोध घेणे.

साधक:

जो या जगातील सत्याचा शोध
घेतो. हे ऋषी, संत, योगी, तत्त्वज्ञ
वगैरे असू शकतात

भारतीय संस्कृती कोणत्याही अंदाजानुसार कित्येक सहस्रकांहून अधिक जुनी आहे. कोणत्याही प्राचीन वृक्षाप्रमाणे त्याला अनेक मुळे आणि अनेक फांद्या असतात. मुळ एक सामान्य खोड जोपासतात. आणि खोडातून अनेक फांद्या उमटतात, ज्या भारतीय संस्कृतीची वेगवेगळी रूपे आहेत, तरीही एका समान खोडाने एकरूप आहेत.

यातील काही शाखा कला, साहित्य, विज्ञान, वैद्यकशास्त्र, धर्म, शासनकला, मार्शल आर्टस् इत्यादींविषयी आहेत. मानवी जीवन, जग इ. विषयी समान विचार मांडणारे विचारवंत किंवा **आध्यात्मिक साधकांचे** गटही आहेत, ज्याचा अर्थ 'विचारसरणी' असा आहे.

भारताची काही सांस्कृतिक मुळं सिंधू किंवा हडप्पा किंवा सिंधू-सरस्वती संस्कृतीपर्यंत आहेत (ज्याचा आपण प्रकरण 6 मध्ये अभ्यास केला) याकडे अनेक पुरातत्त्वशास्त्रज्ञ आणि अभ्यासकांनी लक्ष वेधले आहे. पुढे कालांतराने भारतात शेकडो विचारसरणी उदयास आल्या. आपण येथे काही सुरुवातीच्या शाळा पाहू, ज्यांनी भारताला एक अद्वितीय व्यक्तिमत्त्व असलेला देश बनवले आहे. त्यांना आणि त्यांच्या मुळांना समजून घेऊन आपण इंडिया, म्हणजेच भारत' अधिक चांगल्या प्रकारे समजू शकतो.

वेद आणि वैदिक संस्कृती

1. वेद म्हणजे काय?

"वेद" हा शब्द संस्कृत विदापासून आला आहे ज्याचा अर्थ 'ज्ञान' (म्हणून विद्या, उदाहरणार्थ) असा होतो. आधीच्या प्रकरणात आपण 'ऋग्वेद'चा थोडक्यात उल्लेख केला होता. खरे तर ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद असे चार वेद आहेत. ते भारतातील सर्वात प्राचीन ग्रंथ आहेत आणि खरोखरच जगातील सर्वात प्राचीन ग्रंथांपैकी एक आहेत.

वेदांमध्ये हजारो स्तोत्रे आहेत - कविता आणि गीतांच्या स्वरूपात प्रार्थना आहेत - जे तोंडी पठण केले गेले, लिहिले गेले नाही. ती स्तोत्रे सप्त सिंधव प्रदेशात रचली गेली (ज्याला आपण प्रकरण 5 मध्ये बघितले). या चौघांपैकी सर्वात प्राचीन असलेल्या 'ऋग्वेद'ची रचना नेमकी कधी झाली, हे सांगणे कठीण आहे; तज्ञांनी अशा तारखा सुचविल्या आहेत

इ.स.पू. 5 ते 2 सहस्रकापर्यंत. त्यामुळे 100 ते 200 पिढ्यांपासून हे ग्रंथ कठोर प्रशिक्षणाद्वारे स्मरणात ठेवले गेले आहेत आणि त्यात फारसा बदल न करता तोंडी सांगितले गेले आहेत!

चुकवू नका

2008 मध्ये युनेस्कोने वैदिक नामजपाला 'मानवतेच्या मौखिक आणि अमूर्त वारशाचा उत्कृष्ट नमुना' म्हणून मान्यता का दिली, हे या हजारो वर्षांच्या विलक्षण प्रसारणावरून स्पष्ट होते.

वैदिक स्तोत्रे संस्कृत भाषेच्या सुरुवातीच्या स्वरूपात ऋषींनी (पुरुष साधू किंवा ऋषी) आणि ऋषींनी (स्त्री) रचली होती. इंद्र, अग्नी, वरुण, मित्र, सरस्वती, उशास अशा अनेक देवतांना (देवी-देवतांना) काव्यरूपात संबोधित केले. संतांच्या साथीने या देवतांनी मानवी जीवनात आणि विश्वात सत्य व सुव्यवस्था टिकवून ठेवली.

सुरुवातीच्या ऋषी-मुनींनी त्या देवी-देवतांना वेगळे म्हणून नव्हे, तर एक म्हणून पाहिले. एका प्रसिद्ध स्तोत्रात म्हटल्याप्रमाणे,

“एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति ...”

अस्तित्व (सर्वोच्च सत्य) एकच आहे,

परंतु ज्ञानी व्यक्ती त्याला अनेक नावे देतात.

या विश्वदृष्टिकोनानुसार काही मूल्ये विशेषतः महत्त्वाची होती, ज्यामध्ये 'सत्य' सर्वात अग्रस्थानी होते, आणि अनेकदा सत्य हेच ईश्वराचे दुसरे नाव मानले जात असे. ऋग्वेदाच्या शेवटच्या मंत्रांमध्येही लोकांमध्ये ऐक्याचे आवाहन केले आहे

युनेस्को :

युनेस्कोचा पूर्ण अर्थसंयुक्त राष्ट्र शैक्षणिक, वैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक संघटना असा आहे. ही संस्था शिक्षण, विज्ञान आणि संस्कृतीच्या माध्यमातून लोक व राष्ट्रांमधील संवादाला प्रोत्साहन देते.

विश्व:

एक सुव्यवस्थित आणि संतुलित प्रणाली म्हणून जग किंवा ब्रह्मांड.

विश्वदृष्टी:

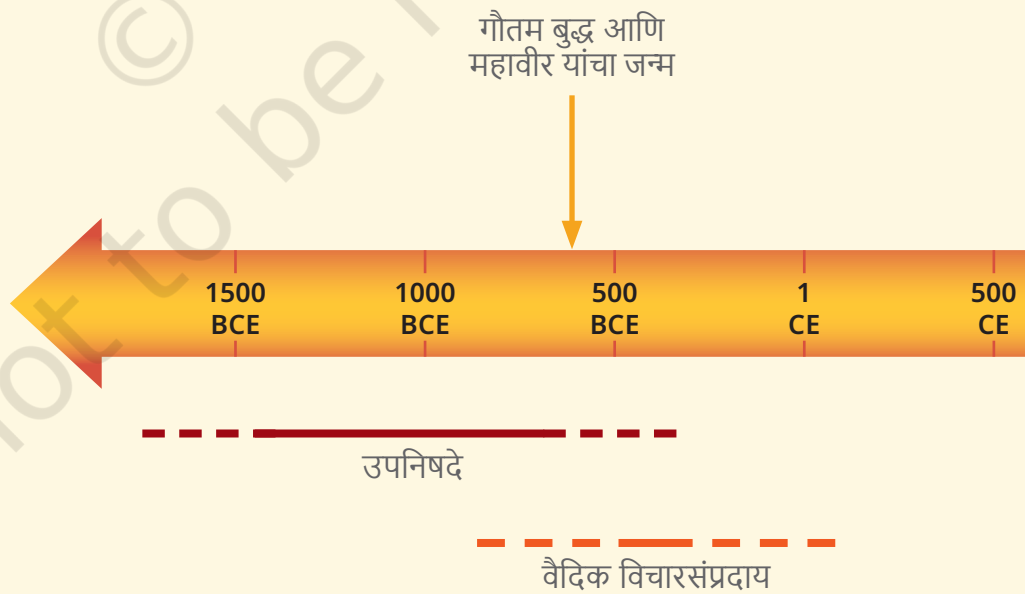
जगाचा एक विशिष्ट दृष्टीकोन किंवा खालचा दृष्टिकोन, त्याची उत्पत्ती किंवा त्याचे कार्य.

भारताची सांस्कृतिक मुळे

एकत्र या, एकत्र बोला;
सर्वांचा विचार समान असो ...
एकसंध असो तुमचा उद्देश, एकसंध असो तुमचे हृदय ...
सर्वांचे विचार एकसंध असोत, जेणेकरून सर्वजण एकमत होतील!

2. वैदिक समाज

सुरुवातीचा वैदिक समाज वेगवेगळ्या जनांमध्ये किंवा 'कुळांमध्ये' म्हणजेच लोकांच्या मोठ्या समूहांमध्ये संघटित होता. ऋग्वेदात अशा 30 हून अधिक जनांची यादी आहे - उदाहरणार्थ, भरत, पुरू, कुरु, यदु, तुर्वश इत्यादी. प्रत्येक कुळ भारतीय उपखंडाच्या वायव्य भागातील एका विशिष्ट प्रदेशाशी संबंधित होते.

या जनांनी आपले समाजव्यवस्थापन कसे केले याविषयी फारशी माहिती उपलब्ध नाही. वेदांमध्ये यासंदर्भात थोड्याच माहितीच्या काही सूत्रांचा उल्लेख आढळतो, जसे की 'राजा' (राजा किंवा शासक), तसेच 'सभा' आणि 'समिती', जे सामूहिक सभांचा संदर्भ देतात. वैदिक ग्रंथांमध्ये अनेक व्यवसायांचा उल्लेख आहे, जसे की शेतकरी, विणकर, कुंभार, बांधकाम करणारे, सुतार, वैद्य, नर्तक, नाई, पुरोहित इत्यादी.

चला जाणून घेऊया

ज्या समाजात लोक आपला नेता निवडतात त्या समाजासाठी हा शब्द तुम्हाला माहित आहे का? अशा परिस्थितीचा लोकांना कसा फायदा होऊ शकतो, असे तुम्हाला वाटते? त्यांनी न निवडलेल्या नेत्यांच्या हाताखाली ते राहत असतील तर काय होऊ शकते? (संकेत: 'प्रशासन आणि लोकशाही' या विषयात आपण काय शिकत आहात याचा विचार करा!) 100-150 शब्दांच्या परिच्छेदात आपले विचार लिहा.

3. वैदिक विचारसरणी

वैदिक संस्कृतीने वैयक्तिक किंवा सामूहिक फायद्यासाठी आणि कल्याणासाठी विविध देवतांकडे (देव-देवतांकडे) निर्देशित अनेक विधी (यज्ञ, बहुधा 'यज्ञ' म्हणून वाचले जातात) विकसित केले. दैनंदिन विधी सामान्यतः अग्नीशी संबंधित अग्नी या देवतेला प्रार्थना आणि नैवेद्याच्या स्वरूपात असत, परंतु काळाच्या ओघात ते विधी अधिकाधिक गुंतागुंतीचे होत गेले.

'उपनीशीद' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या ग्रंथांच्या समूहाने वैदिक संकल्पनांवर आधारित पुनर्जन्म (पुन्हा पुन्हा जन्म घेणे) आणि कर्म (आपली कर्मे किंवा त्यांचे परिणाम) यांसारख्या नवीन संकल्पनांची ओळख करून दिली. 'वेदांत' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या एका विचारसरणीनुसार, मानवी जीवन, निसर्ग आणि विश्व - प्रत्येक गोष्ट ब्रह्म (ब्रह्म देवतेशी गोंधळून जाऊ नये) आणि तत या दैवी तत्त्वांशी निगडित आहे. दोन सुप्रसिद्ध मंत्र हे सोप्या पण सखोल पद्धतीने व्यक्त करतात.

वैद्यः
परंपरागत
पद्धतींचा वापर
करून रोगांवर
उपचार करणारी
किंवा रोग बरी
करणारी व्यक्ती.

अहं ब्रह्मास्मि – “मी ब्रह्म आहे” (म्हणजेच, मी दिव्य अस्तित्व आहे).

तत् त्वम् असि – “तू तेच आहेस”

उपनिषदांनी आत्मा ही संकल्पना मांडली - दैवी तत्त्व जे प्रत्येक जीवात राहते परंतु शेवटी ब्रह्माशी एकरूप होते. या जगात प्रत्येक गोष्ट एकमेकांशी जोडलेली आणि परस्परावलंबी आहे. सर्वे भवंतु सुखिनः किंवा “सर्व प्राणी सुखी होवोत” या पासून सुरू होणारी एक सामान्य प्रार्थना यातून स्पष्ट होते आणि पुढे त्या सर्वांना रोग आणि दुःखापासून मुक्त व्हावे अशी प्रार्थना केली जाते.

याबद्दल विचार करा

एखादा महत्वाचा संदेश देणारी दुसरी कोणतीही कथा तुम्ही ऐकली किंवा वाचली आहे का? त्यातून तुम्हाला कोणती मूल्ये शिकवली गेली?

चेतना:

गुणवत्ता कवि स्थिति
उदाहरणार्थ, स्वतःमधील
एखाद्या गोष्टीची जाणीव
असणे.

इ.स.पूर्व पहिल्या सहस्रकाच्या प्रारंभी, वेदांमधून अनेक विचारसंप्रदाय विकसित झाले. त्यापैकी एक योग होता, ज्यामध्ये ब्रह्माच्या साक्षात्कारासाठी आणि आत्मजागृतीसाठी **चेतना** आणि तंत्रे विकसित केली गेली. हे सर्व विचारसंप्रदाय मिळून आज आपण ‘हिंदू धर्म’ म्हणून ओळखतो त्या तत्त्वज्ञानाची पायाभरणी झाली.

बौद्ध

वेदांचे अधिकार मान्य न करता स्वतःची व्यवस्था विकसित करणाऱ्या इतर विचारसरणीही उदयास आल्या. त्यापैकीच एक म्हणजे बौद्ध धर्म.

सुमारे अडीच हजार वर्षांपूर्वी लुंबिनी (नेपाळ) येथे सिद्धार्थ गौतम नावाचा एक तरुण राजकुमार जन्माला आला. वापरत असलेल्या स्त्रोतांच्या आधारे

उपनिषदांमधील अनेक कथा प्रश्न विचारण्याच्या महत्त्वावर प्रकाश टाकतात, मग हे प्रश्न पुरुष, स्त्रिया किंवा मुलांनी विचारलेले असोत.

श्वेतकेतु आणि सत्याचा बीज (छांदोग्य उपनिषद)

ऋषि उद्दालक अरुणी यांनी आपल्या पुत्राला, श्वेतकेतुला, वेदांचे शिक्षण घेण्यासाठी गुरुकुलात पाठवले. बारा वर्षांनंतर श्वेतकेतु घरी परत आला. त्याच्या वडिलांनी पाहिले की तो आपल्या शिक्षणाबद्दल अहंकारी झाला आहे. म्हणूनच, उद्दालकांनी त्याला ब्रह्माच्या स्वरूपावर काही प्रश्न विचारले, पण श्वेतकेतु त्याची उत्तरे देऊ शकला नाही. तेव्हा उद्दालकांनी ब्रह्माचे तत्त्वज्ञान समजावून सांगितले.

ते म्हणाले की जसे वटवृक्षाच्या फळातील बीजे उघडल्यावर ती रिकामी वाटतात, पण त्यामध्ये संपूर्ण वटवृक्ष असतो, तसेच ब्रह्म जरी अदृश्य असले तरी ते सर्वत्र आहे. त्यांनी पुढे उदाहरण दिले की जसे मातीपासून अनेक प्रकारच्या मडक्यांची निर्मिती होते, तसेच साऱ्या सृष्टीचा उगमही एका मूलतत्त्वातून—ब्रह्मातून—झालेला आहे. शेवटी त्यांनी श्वेतकेतुला शिकवणीचा सार सांगितला: “या संपूर्ण सृष्टीचा मूलस्रोत ही सूक्ष्म ऊर्जा आहे... तू तेच आहेस, श्वेतकेतु!” (तत् त्वम् असि)

नचिकेत आणि त्याचा शोध (कठ उपनिषद)

एका वेळेस, एका मनुष्यास एका धार्मिक विधीत आपली सर्व संपत्ती दान करायची होती. त्याचा मुलगा नचिकेत वारंवार विचारत होता, “मला कोणत्या देवाला दान केले जाईल?” त्याच्या सततच्या प्रश्नांना वैतागून वडिलांनी संतापाने उत्तर दिले, “मी तुला यमाला (मृत्यूच्या देवाला) देतो.

त्यामुळे नचिकेत थेट यमलोकात गेला. तिथे तो यमाची वाट पाहू लागला आणि अखेर त्याला महान मृत्यु-देव यम भेटले. त्याच्या मनात एकच प्रश्न होता — “मृत्यूनंतर काय होते?” यमाने प्रथम उत्तर देण्याचे टाळले, पण नचिकेत हट्टाने प्रश्न विचारत राहिला.

त्याच्या जिद्दीमुळे यम प्रसन्न झाला आणि त्याने त्याला एक गूढ सत्य सांगितले — “आत्मा सर्व जीवांमध्ये लपलेला आहे. तो ना जन्मतो, ना मरतो; तो अमर आहे.” ही गूढ विद्या मिळवल्यानंतर नचिकेत आपल्या वडिलांकडे परतला, आणि त्याच्या वडिलांनी आनंदाने त्याचे स्वागत केले.

गार्गी आणि याज्ञवल्क्य यांचा वादसंवाद (बृहदारण्यक उपनिषद)

एकदा विद्वान राजा जनकाने एका तत्त्वज्ञानाच्या चर्चेसाठी स्पर्धा आयोजित केली आणि विजेत्यास बक्षीस जाहीर केले. प्रसिद्ध ऋषी याज्ञवल्क्य राजदरबारात आले आणि अनेक विद्वानांना तर्काने पराभूत केले. पण त्यानंतर ऋषिका गार्गी पुढे आली आणि तिने जगाच्या स्वरूपावर आणि शेवटी ब्रह्माच्या

तत्त्वावर अनेक प्रश्न विचारले. या टप्प्यावर याज्ञवल्क्याने तिला अधिक प्रश्न विचारू नका, असे सांगितले. मात्र, नंतर गार्गीने पुन्हा प्रश्न विचारण्यास सुरुवात केली. यावर याज्ञवल्क्याने समजावून सांगितले की ब्रह्मच संपूर्ण सृष्टीला, ऋतूंना, नद्यांना आणि समस्त विश्वाला अस्तित्व देणारे मूलतत्त्व आहे. त्या वेळी याज्ञवल्क्याने तिला पुढील प्रश्न विचारणे थांबविण्यास सांगितले. नंतर मात्र गार्गीने आपले

प्रश्न पुन्हा सुरू केले आणि याज्ञवल्क्य यांनी ब्रह्म हेच जग, ऋतू, नद्या आणि इतर सर्व काही कसे शक्य करते हे समजावून सांगितले.

अभ्यासकांनी त्याच्या जन्माच्या नेमक्या वर्षाच्या संदर्भात वेगवेगळे निष्कर्ष काढले आहेत. चौथ्या प्रकरणात आपण इ.स.पू. 560 हे अंदाजे वर्ष म्हणून निवडले. काहीही असलं तरी इथल्या आपल्या कथेत काहीच फरक पडत नाही.

कथेनुसार, सिद्धार्थ गौतम राजवाड्यात संरक्षित जीवन जगत मोठा झाला. एके दिवशी वयाच्या 29 व्या वर्षी त्याला रथातून शहरभर फिरायला सांगितलं आणि आयुष्यात पहिल्यांदाच त्याला एक म्हातारा, आजारी माणूस आणि एक मृतदेह दिसला. त्याने एक तपस्वीही पाहिला, जो आनंदी आणि शांत दिसत होता. या अनुभवानंतर सिद्धार्थाने पत्नी आणि मुलाला सोडून राजवाड्यातील जीवनाचा त्याग करण्याचा निर्णय घेतला. **तपस्वी** म्हणून पायी प्रवास करून, इतर तपस्वी आणि विद्वानांना भेटून त्यांनी मानवी जीवनातील दुःखाचे मूळ कारण शोधून काढले. बोधगया (आज बिहारमध्ये) येथील पिपलाच्या झाडाखाली अनेक दिवस ध्यान केल्यानंतर त्यांना ज्ञानप्राप्ती झाली; अविद्या (अज्ञान) आणि **आसक्ती** हे मानवी दुःखाचे स्रोत आहेत, हे त्यांच्या लक्षात आले आणि त्यांनी ही दोन कारणे दूर करण्याची पद्धत शोधून काढली.

तेव्हा सिद्धार्थ 'बुद्ध' म्हणजेच 'प्रबुद्ध' किंवा 'जागृत' म्हणून ओळखला जाऊ लागला.

बुद्धांनी त्यांना जाणवलेल्या गोष्टी शिकवण्यास सुरुवात केली, ज्यात अहिंसा या कल्पनेचा समावेश आहे, ज्याचा सामान्यतः 'अहिंसा' म्हणून अनुवाद केला जातो, परंतु मूळ अर्थ 'इजा न करणे' असा होतो. प्रामाणिक आंतरिक शिस्तीवरही त्यांनी भर दिला. त्यांची खालील म्हण ही गोष्ट सहजपणे व्यक्त करते:

"पाण्याने शुद्ध होत नाही, जरी बरेच लोक येथे [पवित्र नद्यांमध्ये] स्नान करतात. पण ज्याच्यात सत्य आणि धर्माचा वास असतो तो शुद्ध असतो.

स्वतःवर विजय मिळवणे हे युद्धभूमीवर हजार वेळा हजार माणसांवर विजय मिळविण्यापेक्षा मोठे आहे."

तपस्वी:

कठोर शिस्तीत गुंतलेली व्यक्ती. उच्च चैतन्य प्राप्त होते.

आसक्ती:

एखाद्याशी किंवा एखाद्या गोष्टीशी संबंध ठेवण्याची स्थिती, सहसा भावना किंवा सवयीद्वारे

“मवित्र नद्यांमध्ये अनेक लोक स्नान करतात, पण त्यामुळे
कोणी शुद्ध होत नाही. खरा शुद्ध तोच, ज्याच्या हृदयात सत्य
आणि धर्म वास करतात.

स्वतःवर विजय मिळवणे हे युद्धभूमीवर हजारो सैनिकांवर
हजार वेळा विजय मिळवण्यापेक्षा महान आहे.”

भिक्षुः

जो पुरुष सामान्य
सांसारिक जीवनाचा
त्याग करून धार्मिक
किंवा आध्यात्मिक
साधनेसाठी स्वतःला
अर्पण करतो. भिक्षु
बहुधा व्रत (प्रतिज्ञा)
घेतो आणि शिस्तबद्ध
जीवनाचे कठोर नियम
पाळतो.

भिक्षुकीः

भिक्षुच्या समान, ज्या
स्त्रीने सांसारिक
जीवनाचा त्याग करून
धार्मिक किंवा
आध्यात्मिक
साधनेसाठी स्वतःला
अर्पित केले आहे.

बुद्धांनी संघाची स्थापना केली, भिक्षूंचा आणि भिक्षुणींचा समुदाय, ज्यांनी स्वतःला
आपल्या शिकवणुकीचे पालन आणि प्रसार करण्यासाठी समर्पित केले. भारतावर
आणि खरंतर संपूर्ण आशियावर त्यांचा प्रभाव प्रचंड होता, हे आपण नंतर शोधून
काढू; ते आजही लक्षात येते.

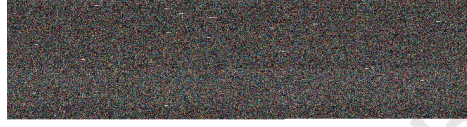
हा सुमारे 1,800 वर्षे जुना दगडी शिल्पफलक बुद्धांना उपदेश करताना दर्शवतो.

चला जाणून घेऊया

- वरील फलकात बुद्धाचे चित्रण कसे केले आहे याची चर्चा करा.
- भारतातील काही राज्यांची किंवा इतर काही देशांची नावे सांगाल का जिथे बौद्ध धर्म आजही प्रमुख धर्म आहे? हे जगाच्या नकाशावर मांडण्याचा प्रयत्न करा

जैन धर्म

जैन धर्म ही आणखी एक महत्त्वाची विचारसरणी आहे जी त्याच वेळी व्यापक झाली, जरी तिची मुळे अधिक प्राचीन असल्याचे म्हटले जाते. सिद्धार्थ गौतमाप्रमाणेच राजकुमार वर्धमान यांचा जन्म इ.स.पूर्व सहाव्या शतकाच्या सुरुवातीला एका राजघराण्यात झाला होता. त्यांचे जन्मस्थान आधुनिक बिहारमधील वैशाली शहराजवळ होते. वयाच्या 30 व्या वर्षी त्यांनी आपले घर सोडून आध्यात्मिक ज्ञानाच्या शोधात जाण्याचा निर्णय घेतला. त्यांनी तपस्वी साधना केली आणि 12 वर्षांनंतर 'अनंत ज्ञान' किंवा परमबुद्धी प्राप्त केली. तो 'महावीर' किंवा 'महानायक' म्हणून ओळखला जाऊ लागला आणि त्याला जे जाणवले त्याचा प्रचार करू लागला.

महावीरांची पारंपरिक चित्रकला

चुकवू नका

'जैन' हा शब्द जिना या शब्दापासून आला आहे, ज्याचा अर्थ 'विजेता' असा होतो. याचा अर्थ प्रदेश किंवा शत्रूंवर विजय मिळविणे नव्हे, तर ज्ञानप्राप्तीपर्यंत पोहोचण्यासाठी अज्ञान आणि आसक्तींवर विजय मिळविणे होय.

जैन शिकवणीत अहिंसा, अनेकांतवाद आणि अपरिग्रह यांचा समावेश आहे. ही तत्त्वे मोठ्या प्रमाणात बौद्ध धर्म आणि वेदान्त विचारसरणीसोबत साम्य ठेवतात

आणि भारतीय संस्कृतीच्या केंद्रस्थानी आहेत. महावीरांच्या या वचनातून अहिंसेचे महत्त्व स्पष्ट होते:

“सर्व श्वासोच्छ्वास, विद्यमान, सजीव, संवेदनशील प्राण्यांना मारले जाऊ नये, त्यांना हिंसेने वागवले जाऊ नये, शिवीगाळ केली जाऊ नये, छळ केला जाऊ नये किंवा हाकलून दिले जाऊ नये.”

चला, शेवटच्या दोन संकल्पना सोप्या भाषेत समजून घेऊया:

- अनेकांतवाद: याचा अर्थ “फक्त एकच नाही” किंवा वास्तवाच्या अनेक बाजू असतात. म्हणजेच, सत्य अनेक पैलूंनी भरलेले आहे आणि कोणत्याही एका विधानाने त्याचे संपूर्ण वर्णन करता येत नाही.
- अपरिग्रह: याचा अर्थ “अल्पसंतोष” किंवा “अस्वामित्व”. हे संपत्ती आणि भौतिक वस्तूंमध्ये आसक्ती न ठेवण्याचा सल्ला देते आणि जीवनात फक्त आवश्यक गोष्टींवर समाधान मानण्याची शिकवण देते.

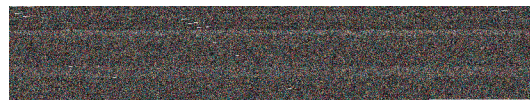
जैन धर्म सर्व सजीवांच्या परस्परावलंबनावर (Interdependence) भर देतो, मग ते मानव असो किंवा अगदी सूक्ष्म जीवजंतू. ते एकमेकांना आधार देतात आणि एकमेकांशिवाय जगू शकत नाहीत. निसर्ग, वनस्पती आणि प्राणिजगताचा अभ्यास करणाऱ्या शास्त्रज्ञांनीही वारंवार यागूढ सत्याची पुष्टी केली आहे.

जैन धर्म मानवांपासून अदृश्य सजीवांपर्यंत सर्व प्राण्यांच्या परस्परसंबंधांवर आणि परस्परावलंबित्वावर जोर देतो, कारण ते एकमेकांना आधार देतात आणि एकमेकांशिवाय जगू शकत नाहीत. निसर्ग, वनस्पती आणि प्राण्यांचा अभ्यास करणाऱ्या शास्त्रज्ञांनी या सखोल सत्याला वारंवार दुजोरा दिला आहे.

भारतीय मुले आणि प्रौढांच्या पिढ्यांना आनंददेणान्या जातक कथा बुद्धांच्या पूर्वजन्मांच्या कथा सांगतात आणि बौद्ध मूल्ये सोप्या शब्दात व्यक्त करतात.

एका सुप्रसिद्ध कथेत बुद्ध हा वानरांच्या मोठ्या तुकडीचा राजा होता. दिव्य

सुगंधाची आणि चवीची फळे असलेल्या एका विशाल वृक्षाजवळ ते राहत असत. वानरराजाने कोणतेही फळ पळून जाऊ नये, अशी सूचना देऊनही एके दिवशी एक पिकलेले फळ खालच्या ओढ्यात पडले. प्रवाहाने वाहून नेत त्याला जाव्यात पकडून राजवाड्यात नेण्यात आले. त्याची चव पाहून राजा इतका मंत्रमुग्ध झाला की त्याने आपल्या सैनिकांना तो ज्या झाडावरून आला आहे त्याचा शोध घेण्याची आज्ञा दिली.

बराच शोध घेतल्यानंतर त्यांना ते झाड सापडलं - आणि माकडं झाडाच्या फळांचा आस्वाद घेत होती. सैनिकांनी माकडांवर हल्ला केला. वानर-राजाला आपल्या माकडांना वाचवण्याचा एकमेव मार्ग होता तो म्हणजे त्यांना प्रवाह ओलांडण्यास मदत करणे, परंतु ते स्वतःहून तसे करू शकले नाहीत. त्यांच्यापेक्षा बराच मोठा असल्याने वानरराजाने दुसऱ्या काठावरील एका झाडाला पकडून ओढा ओलांडण्यासाठी आपल्या शरीराचा पूल म्हणून वापर करू दिला, मात्र या प्रक्रियेत त्याला गंभीर जखम झाली आणि शेवटी त्याचा मृत्यू झाला.

A stone panel (at Bharhut in Madhya Pradesh) depicting the story of the monkey-king

दूरवरून हे दृश्य पाहणारा राजा वानर-राजाच्या निःस्वार्थ त्यागाने प्रचंड भारावून गेला. त्याने आपल्या प्रजेच्या संदर्भात राजाच्या भूमिकेचा विचार केला.

एक जैन कथा

रोहिनेया हा एक विलक्षण कुशल चोर होता ज्याने त्याला पकडण्याचे सर्व प्रयत्न धुळीस मिळविले. एका नगराला जाताना अज्ञानाच्या सामान्य जीवनातून मुक्ती मिळविण्याविषयी महाविरा देत असलेल्या प्रवचनातील काही वाक्ये त्याला चुकून ऐकू आली. शहरात पोहोचताच रोहिणीयाला ओळखून अटक करण्यात आली. तो साधा शेतकरी असल्याचे भासवत असे. त्याला आपली ओळख कबूल करण्यास भाग पाडण्यासाठी एका मंत्र्याने चाणाक्ष योजना आखली. पण रोहिणीयाला महावीराचे शब्द आठवून मंत्र्याची योजना शोधून ती पराभूत करता आली.

पश्चाताप वाटून रोहिणीयाने महावीराकडे जाऊन आपल्या गुन्ह्याची कबुली दिली, चोरलेला खजिना परत केला आणि क्षमा मागितली. तो साधू झाला, आपण ज्या भ्रमात जगत आहोत त्याची जाणीव झाली आणि त्याने उच्च ज्ञान मिळविण्यावर लक्ष केंद्रित केले.

योग्य कृती आणि योग्य विचारांचे महत्त्व या कथेतून स्पष्ट होते आणि प्रत्येकाला दुसरी संधी मिळायला हवी, हेही स्पष्ट होते.

चला जाणून घेऊया

वरील पॅनेलचे निरीक्षण करा (नवी दिल्लीतील जैन मंदिरातून). यात आश्चर्यकारक काय आहे? यात काय संदेश आहेत?

याबद्दल विचार करा

बौद्ध आणि जैन या दोन्ही धर्मांमध्ये अहिंसा म्हणजे एखाद्या व्यक्तीविरुद्ध, प्राण्याविरुद्ध शारीरिक हिंसा करण्यापासून दूर राहण्यापेक्षा बरेच काही आहे. याचा अर्थ विचारांमधील हिंसेपासून दूर राहणे, जसे की कोणाबद्दलही वाईट भावना असणे. जर आपण स्वतःचे बारकाईने निरीक्षण केले तर आपण असे नकारात्मक विचार लक्षात घेऊ शकतो आणि त्यांचे सकारात्मक विचारांमध्ये रूपांतर करण्यास शिकू शकतो. कधी कधी असे नकारात्मक विचार तर स्वतःकडेही वळतात!

बौद्ध आणि जैन या दोन्ही धर्मांत भिक्षू आणि कधी कधी भिक्षुणीसुद्धा आपापल्या शिकवणुकीचा दूरवर प्रसार करण्यासाठी देशभर फिरू लागल्या. काहींनी दूरच्या ठिकाणी नवे मठ निर्माण केले, तर काहींनी खडकात कापलेल्या लेण्यांमध्ये तपस्वी जीवन व्यतीत केले. पुरातत्त्वीय शोधातून त्या मठांच्या अनेक खुणा समोर आल्या आहेत, कधी कधी खडकांनी कापलेल्या लेण्यांमध्ये राहून दगडी पलंगांवर झोपलेल्या भिक्षूंची नावेही सापडली आहेत!

महाराष्ट्रातील वेरूळ येथे, 6 व्या ते 10 व्या शतकादरम्यान खडकात कोरलेल्या लेण्या. या लेण्यांपैकी काही हिंदू आहेत, तर काही बौद्ध आणि जैन धर्मीय आहेत.

याबद्दल वचार करा

इंग्रजीमध्ये हिंदू, बौद्ध, जैन आणि शीख धर्माला 'धर्म' असे लेबल लावले जाते. आपल्या लक्षात येईल की आपण हा शब्द टाळला आहे, 'विचारसरणी' आणि (नंतर या प्रकरणात) 'विश्वास प्रणाली'ला प्राधान्य दिले आहे. कारण त्या शाळा आणि व्यवस्थांचे अनेक पैलू आहेत, ज्यांचा आपण हळूहळू शोध घेणार आहोत - एक तत्त्वज्ञानात्मक पैलू, एक आध्यात्मिक पैलू, एक धार्मिक पैलू, एक नैतिक पैलू, एक सामाजिक पैलू, काही नावे. भारतीय संस्कृतीच्या संदर्भात 'धर्म' हा शब्द खूपच मर्यादित आहे, यावर अनेक अभ्यासकांचे एकमत आहे.

त्या काळी इतरही विचारसरणी होती. उदाहरणार्थ, 'चर्वाक' शाळा या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या त्यांच्यापैकी एक, आणि असा विश्वास होता की हे भौतिक जग एकच अस्तित्वात आहे आणि म्हणूनच मृत्यूनंतर जीवन असू शकत नाही. या शाळेला फारशी लोकप्रियता मिळालेली दिसत नाही आणि ती काळानुसार लोप पावत गेली. बौद्धिक किंवा आध्यात्मिक श्रद्धा प्रणालींमध्ये व्यापक विविधता होती हे दर्शविण्यासाठी आम्ही त्याचा उल्लेख करतो; लोकांना त्यांना जे आवडेल ते निवडण्याचे स्वातंत्र्य होते.

वैदिक, बौद्ध आणि जैन पंथांमध्ये महत्वाचे फरक असले तरी धर्म, कर्म, पुनर्जन्म, दुःख आणि अज्ञानाच्या अंताचा शोध आणि अनेक महत्वाची मूल्ये अशा काही समान संकल्पना ही त्यांच्यात सामायिक होत्या. ज्या झाडाने आपण या प्रकरणाची सुरुवात केली, त्या झाडाची ही 'खोड' आहे.

लोक आणि आदिवासी परंपरा

आपण आत्तापर्यंत पाहिलेल्या सांस्कृतिक परंपरा अनेक ग्रंथांमध्ये दस्तऐवजीकरण केलेल्या आहेत. मात्र, भारतात समृद्ध "मौखिक परंपरा" देखील आहेत, ज्या लिखित ग्रंथांशिवाय केवळ प्रत्यक्ष आचरण आणि स्मरणशक्तीच्या माध्यमातून पुढे दिल्या गेल्या (जसे की वेद). यामध्ये दोन महत्वाच्या परंपरा आहेत. लोकपरंपरा: या सामान्य लोकांद्वारे पीढ्यान्पीढ्या प्रसारित केल्या जातात. आदिवासी परंपरा : या वेगवेगळ्या आदिवासी जमातींमध्ये जतन केल्या गेलेल्या आहेत. राहणाऱ्या वेगवेगळ्या जन.

भारतीय आदिवासी म्हणजे काय?

आदिवासी समाजाची अनेक व्याख्या आहेत. आजच्या काळात, मानवशास्त्रज्ञ आदिवासींना अशा कुटुंबे किंवा कुळांचे समूह मानतात, जे एकाच वंशपरंपरेतून आलेले असतात, समान भाषा आणि संस्कृती असतात, आणि एका प्रमुखाच्या नेतृत्वाखाली एकत्र राहतात. विशेष म्हणजे, ते खाजगी मालमत्ता बाळगत नाहीत प्राचीन भारतात 'आदिवासी' साठी कोणताही स्वतंत्र शब्द नव्हता— वेगवेगळ्या जना (जनसमूह) ज्या जंगलात किंवा डोंगराळ भागात राहायच्या, त्यांनाच आदिवासी समजले जात असे. भारताच्या राज्यघटनेत 'Tribes' आणि 'Tribal Communities' हे इंग्रजी शब्द वापरण्यात आले आहेत, तर हिंदीत याला 'जनजाति' म्हणतात.

2011 च्या अधिकृत जनगणनेनुसार, भारतात 705 आदिवासी गट आहेत जे संपूर्ण देशभर पसरलेले आहेत. त्यांची लोकसंख्या १०.४ कोटी (१०४ मिलियन) आहे, जी ऑस्ट्रेलिया आणि युनायटेड किंगडम यांच्या लोकसंख्येपेक्षा जास्त आहे!

१९व्या शतकात, मानवशास्त्रज्ञ आदिवासींना 'मूळनिवासी' किंवा 'सभ्य समाजाच्या तुलनेत कमी विकसित' मानत असत. मात्र, आदिवासी समाजाच्या समृद्ध आणि गुंतागुंतीच्या संस्कृतींचा अभ्यास झाल्यानंतर, अशा पूर्वग्रहदूषित विचारसरणी मोठ्या प्रमाणात सोडून देण्यात आली आहे.

लोकपरंपरा, आदिवासी परंपरा आणि मुख्य प्रवाहातील विचारसरणी यांच्यात सातत्याने परस्पर संवाद झाला आहे. देवता, संकल्पना, आख्यायिका आणि विधी यांची देवाणघेवाण दोन्ही दिशांनी झाली आहे. उदाहरणार्थ, ओडिशाच्या पुरी येथे पूजल्या जाणाऱ्या भगवान जगन्नाथ यांची उत्पत्ती मूळतः एका आदिवासी देवतेपासून झाली असे मानले जाते. तसेच भारतभर पूजल्या जाणाऱ्या विविध मातृदेवताही मूळतः आदिवासी परंपरांशी जोडलेल्या आहेत. काही आदिवासी समाजांनी हिंदू देवतांचे पूजन स्वीकारले आणि महाभारत व रामायण यांचे स्थानिक रूपांतर करून आपल्या परंपरांमध्ये सामावून घेतले. हे भारताच्या ईशान्य भागापासून तमिळनाडूपर्यंत दिसून येते.

इतक्या प्रदीर्घ काळ हा परस्परसंवाद कसा टिकून राहिला, याचे कारण म्हणजे लोकपरंपरा, आदिवासी श्रद्धा आणि हिंदू विचारधारा यांच्यात अनेक समान संकल्पना आहेत. उदाहरणार्थ, निसर्गातील घटक – पर्वत, नद्या, वृक्ष, वनस्पती, प्राणी आणि काही प्रकारचे दगड हे पवित्र मानले जातात, कारण त्यामागे एक चैतन्य आहे असे मानले जाते. अनेक आदिवासी समाज निसर्गाशी संबंधित देवतांची उपासना करतात.

तमिळनाडूमधील निलगिरी पर्वतराजीतील तोडा आदिवासी जमातीच्या दृष्टीने, त्या पर्वतश्रेणीतील तीसहून अधिक शिखरे एखाद्या देवतेचे किंवा देवाचे निवासस्थान आहेत. ही शिखरे इतकी पवित्र मानली जातात की त्यांच्याकडे बोट दाखवणेही टाळले जाते. या उदाहरणावरून निसर्गपूजेच्या परंपरेत आदिवासी समाज आणि मुख्य प्रवाहातील भारतीय धार्मिक विचारधारा यांच्यातील सखोल नातेसंबंध स्पष्ट होतो.

परंतु या असंख्य देवतांच्या अस्तित्वानंतरही, हिंदू धर्माप्रमाणेच अनेक आदिवासी गटांमध्ये एका उच्चतम दैवताची किंवा परमसत्ता असण्याची संकल्पना आहे. उदाहरणार्थ, अरुणाचल प्रदेशातील काही आदिवासी जमातींमध्ये दोनीयिपोलोची उपासना केली जाते. ही एक संयुक्त देवता असून सूर्य आणि चंद्र यांचे स्वरूप मानली जाते, जी पुढे एका सर्वोच्च देवतेच्या रूपात पूजली जाऊ लागली. मध्य भारतातील काही भागांत खंडोबा या देवतेला असाच उच्च दर्जा प्राप्त झाला आहे. पूर्व भारतातील

मुंडा आणि संथाल यांसारख्या आदिवासी जमाती सिंगबोंगा या सर्वोच्च देवतेची उपासना करतात, जी संपूर्ण सृष्टीची निर्माती मानली जाते. अशा असंख्य उदाहरणे सापडतात.

भारतीय समाजशास्त्रज्ञ आंद्रे बेतेई यांनी या परिस्थितीचे असे विवेचन केले आहे:

“भारतीय उपखंडातील हजारो जाती आणि जमाती त्यांच्या धार्मिक श्रद्धा आणि प्रथांमध्ये इतिहासाच्या प्रारंभापासूनच आणि त्याआधीपासूनही परस्पर प्रभाव टाकत आल्या आहेत. आदिवासी धर्म हिंदू धर्माच्या प्रभावाखाली आले आहेत, हे व्यापक प्रमाणावर स्वीकारले जाते, परंतु हे तितकेच खरे आहे की हिंदू धर्म, केवळ त्याच्या आरंभीच्या काळात नव्हे, तर त्याच्या संपूर्ण प्रवासात, आदिवासी धर्माच्या प्रभावाखाली राहिला आहे.”

हे दीर्घकाळ चालत आलेले परस्परसंवाद परस्पर समृद्धीचे कारण ठरले आहेत. अशा प्रकारे, लोकपरंपरा आणि आदिवासी श्रद्धा आणि प्रथा या देखील भारताच्या सांस्कृतिक मूळाशी घट्टपणे जोडलेल्या आहेत. या मुद्द्याचा पुढील प्रकरणात अधिक सखोल विचार केला जाईल.

यापूर्वी आपण पुढे जाऊ...

- वेद, हे भारतातील सर्वात प्राचीन ग्रंथ, अनेक तत्त्वज्ञान शाखांना जन्म देणारे ठरले. वेदांत आणि योग ही त्यातील सर्वाधिक प्रसिद्ध शाळा आहेत.
- बौद्ध आणि जैन धर्मांनी वेदांच्या अधिकारापासून वेगळा मार्ग अवलंबला आणि त्यांनी काही विशिष्ट मूल्ये आणि आचारधर्मावर भर दिला.
- जरी या तत्त्वज्ञान शाखांचे सिद्धांत आणि पद्धती वेगवेगळ्या असल्या, तरी काही महत्त्वाच्या संकल्पना त्यांच्यात समान होत्या; सर्वांचा उद्देश दुःखाचे मूळ कारण शोधणे आणि अज्ञान दूर करण्याचे मार्ग समजून घेणे हाच होता.
- आदिवासी श्रद्धा प्रणाली आणि कला यांचा हजारो वर्षांपासून हिंदू धर्माशी परस्पर संपर्क राहिला आहे. येथे विचारधारांचा मुक्त देवाणघेवाण झाली आहे. आदिवासी श्रद्धा प्रणालींमध्ये भूमी आणि तिची वैशिष्ट्ये पवित्र मानली जातात; तसेच, त्यांच्यात एका उच्चतम दैवताची संकल्पनाही असते.

प्रश्न, उपक्रम आणि प्रकल्प

1. तुम्ही नचिकेता असता तर यमाला कोणते प्रश्न विचारू इच्छिता? ते 100-150 शब्दात लिहा.
2. बौद्ध धर्माचे काही मध्यवर्ती विचार समजावून सांगा. त्यांच्यावर थोडक्यात भाष्य करा.
3. “पाण्याने शुद्ध बनलेला नाही, जरी बरेच लोक येथे [पवित्र नद्यांमध्ये] स्नान करू शकतात” यापासून सुरू होणार् या बुद्धाच्या उद्घरणाची वर्गात चर्चा करा जेणेकरून त्याचा अर्थ सर्वांना समजला आहे याची खात्री होईल.
4. जैन धर्माचे काही मध्यवर्ती विचार समजावून सांगा. त्यांच्यावर थोडक्यात भाष्य करा.
5. वर्गात आंद्रे बेटेले यांच्या विचारांचा विचार करा आणि चर्चा करा (पान 122 पहा).
6. आपल्या प्रदेशातील लोकप्रिय देवी-देवतांची आणि त्यांच्याशी संबंधित सणांची यादी बनवा.
7. एक वर्ग क्रियाकलाप म्हणून, आपल्या प्रदेशातील किंवा राज्यातील दोन किंवा तीन आदिवासी गटांची यादी करा. त्यांच्या काही कला आणि विश्वास प्रणालींचे दस्तावेजीकरण करा.

बरोबर की चूक

1. ताडपत्रांच्या हस्तलिखितांवर वैदिक स्तोत्रे लिहिली गेली.
2. वेद हा भारतातील सर्वात जुना ग्रंथ आहे.
3. एकम सत् विप्र बहुधा वदन्ति हे वैदिक विधान लौकिक शक्तींच्या एकात्मतेवरील श्रद्धेचे द्योतक आहे.
4. बौद्ध धर्म हा वेदांपेक्षा जुना आहे.
5. जैन धर्म बौद्ध धर्माची एक शाखा म्हणून उदयास आला.
6. बौद्ध आणि जैन या दोन्ही धर्मांमध्ये शांततापूर्ण सहअस्तित्व आणि सर्व सजीवांचे नुकसान टाळण्याचे समर्थन केले गेले.
7. आदिवासी श्रद्धा व्यवस्था आत्मा आणि किरकोळ देवतांवरील श्रद्धेपुरती मर्यादित आहे.

वर्ग उपक्रम

1. अनेक नचिकेतांनी वेढलेल्या मृत्यूदेवता यमाला जीवनाविषयी प्रश्न विचारणारे छोटेखानी नाटक सादर करा.

वटवृक्ष हे प्रकरण 7 आणि 8 मधील विषयांसाठी योग्य उदाहरण आहे आणि भारतीय सभ्यतेचे एक उत्तम प्रतीक आहे. त्याची खोल मुळप्रणाली, विशाल खोड आणि सर्व दिशांना पसरलेल्या फांद्या यामुळे तो विस्तीर्ण क्षेत्रापर्यंत पसरू शकतो आणि कित्येक शतके टिकू शकतो. हे विविध वनस्पती आणि प्राण्यांना आश्रय देते आणि त्याच्या फांद्या खोडावर एकवटल्या असल्या तरी स्वतःची ताजी मुळे फेकण्यास प्रोत्साहित करते. खरेतर हिंदू, बौद्ध आणि जैन धर्म वटवृक्षाला पवित्र मानतात.